О. А. Назаров

ПСИХОЛОГІЯ ВБИВЦІ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Монографія

Рекомендовано вченою радою Одеського державного університету внутрішніх справ

Київ
Освіта України
2014

УДК 343.95
ББК 88.4
Н 19

Рекомендовано до друку вченою радою Одеського державного університету внутрішніх справ (протокол № 13 від «26» червня 2014 р.)

Н 19 **Назаров О. А.**
Психологія вбивці: гендерний аспект: Монографія. — К.: Освіта України, 2014, — 176 с.

Рецензенти:
Лефтеров В.О. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету;
Васильєв Я.В. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи, психології і педагогіки Чорноморського державного університету ім. П. Могили;
Попова Г.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

У монографії розглянуто гендерні особливості ціннісно-смислової сфери осіб, засуджених за вбивство, які пов'язані зі змістом сприйняття ними обставин власного злочину. Описані специфічні переживання, які супроводжують жінок та чоловіків, що вчинили вбивство, в момент, одразу та через тривалий час після скоєного злочину. Розкрита необхідність психокорекційної роботи, направленої на зростання самосвідомості, пробудження каяття, переосмислення негативних почуттів, які супроводжували вчинення злочину та реконструювання смислової сфери у напрямку соціальної адаптації з урахуванням гендерних смислових схем. На підставі отриманих даних викладено психокорекційну програму «Вибір», що виявилася ефективною для осіб, які визнали свою вину.

Монографія призначена для науковців, викладачів, студентів і курсантів юридичних, психологічних факультетів та вищих закладів освіти, а також буде корисною практичним працівникам правоохоронних органів.

ISBN 978-617-7241-22-4

© О. А. Назаров, 2014
© Освіта України, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

ГЛАВА 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСІБ, ЩО ВЧИНИЛИ НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ 7

1.1. Криміналістична та соціально-психологічна характеристика насильницьких злочинів 7

1.2. Поняття «гендер» та гендерні особливості поведінки осіб, що вчинили насильницькі злочини 28

1.3. Мотиваційна сфера особистості та особливості мотивації злочинної поведінки 40

1.4. Ціннісно-смислова сфера особистості та особливості її характеристик у злочинців 59

ГЛАВА 2. ПРОГРАМА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ 81

2.1. Програма дослідження гендерних особливостей смислової сфери осіб, які вчинили насильницькі злочини 81

2.2. Методи дослідження ціннісно-смислової сфери осіб, які вчинили насильницькі злочини 83

ГЛАВА 3. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ, ЩО ВЧИНИЛИ ВБИВСТВО 90

3.1. Гендерні особливості життєвих цінностей осіб, що вчинили вбивство 90

3.2. Гендерні особливості емоційного ставлення осіб, що вчинили вбивство, до важливих соціальних понять 96

3.3. Гендерні особливості
суб'єктивного сприйняття засудженими
власного насильницького злочину 108
3.4. Гендерні особливості переживань злочинців,
що супроводжували вбивство 116

ГЛАВА 4. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ
ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ
ЗА ВБИВСТВО 123
4.1. Проблема виправлення засуджених
в пенітенціарній психології 123
4.2. Характеристика психокорекційної
програми «Вибір» 135
4.3. Особливості дії психокорекційної програми
«Вибір» на особистість злочинців,
які вчинили насильницький злочин 146

ПІСЛЯМОВА 150

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 153

ПОКАЖЧИК 174

ПЕРЕДМОВА

Вивчення насильницьких злочинів (хуліганство, тілесні ушкодження, вбивство) має велике соціальне значення та є одним з основних напрямків як кримінологічної науки, так і юридичної психології. За час свого існування ці галузі знань накопичили великий емпіричний матеріал і корисні рекомендації для правоохоронної практики, здійснили внесок у розробку теорії антисуспільної поведінки. На теперішній час відбувається помітна зміна предметної направленості теоретичних та прикладних досліджень відповідно змінам у суспільстві, які, на жаль, пов'язані зі зміною гендерних співвідношень насилля, ростом жіночої злочинності, зміщенням ціннісних та змістовних особистих утворень злочинців та дефіцитом дійових психокорекційних програм для роботи зі злочинцями.

В кримінально-психологічних дослідженнях проблемам особистості злочинця завжди приділялась значна увага, зокрема цими проблемами займались такі вчені як П. С. Дагель, К. Є. Ігошев, В. Ф. Пирожков, О. Е. Личко, В. М. Кудрявцев, Е. Кречмер, В. Холличер та ін. Гендерний аспект злочин-ності розглядався І. Н. Бочкарьовою, Л. С. Сабіною, А. В. Либіним, Ю. М. Антоняном, Н. А. Челишевою, Л. А. Шевченко. Але емпіричні дані на цей рахунок, не дивлячись на велику кількість досліджень, часто суперечливі. Проблему смислової сфери особистості було достатньо добре вивчено як вітчизняними вченими (Б. А. Ананьєв, Б. С. Братусь, Ю. А. Васильєва, А. М. Леонтьєв та ін.), так і зарубіжними (А. Маслоу, В. Франкл, С. Шварц та ін.). Дослідженню смислової сфери особистості з аномальною, девіантною поведінкою приділяли особливу увагу Ю. М. Антонян, К. Є. Ігошев, А. Р. Ратинов, Г. Ф. Хохряков, С. І. Яковенко. Проте дослідження гендерних розбіжностей злочинної поведінки є досить актуальним нині у зв'язку з тим, що існує небагато досліджень щодо гендерних особливостей причин вчинення насильницьких злочинів. Особливий інтерес

становлять психологічні характеристики чоловіків-убивць та жінок-убивць: що саме частіше спонукає їх до вбивства, які відношення складалися з потенційною жертвою, як можна корегувати особистість вбивці.

В монографії розширено поняття про змістовні характеристики ціннісно-смислової сфери особистості. Запропоновані практичні рекомендації з реконструювання смислової сфери вбивць з урахуванням виявлених гендерних особливостей. Знання гендерних особливостей смислової сфери особистості надає змогу реалізовувати диференційований підхід у побудові психокорекційних програм. Володіння інформацією про гендерні особливості смислової сфери правопорушників допоможе знайти резерви поліпшення роботи пенітенціарних психологів.

ГЛАВА 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСІБ, ЩО ВЧИНИЛИ НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ

1.1. Криміналістична та соціально-психологічна характеристика насильницьких злочинів

Насилля в сучасному суспільстві є дуже розповсюдженим та пронизує усі сфери життя. Зростання насилля є результатом глибокої та всебічної кризи суспільства, розпаду, ліквідації чи великого послаблення традиційних соціальних інститутів та цінностей, розвалу економіки, соціальних та національних потрясінь, різкого падіння рівня життя населення, моральної кризи. Широке поширення насилля пов'язане з моральною хворобою суспільства та окремих, але значущих груп людей, згрубілістю звичаїв, хворобливими процесами, що зачепили значущі сфери нашого життя, з великою можливістю конфліктів, великих та малих, які вирішуються такими варварськими способами, розповсюдженням душевних недугів, із грубими прорахунками в етичному вихованні молоді.

Разом з економічною кризою та соціальною напругою це породжує у людини почуття незахищеності, тендітності існування, вона постійно переживає жахи, неспокій та невпевненість. Навколишній світ навіює тривогу, тому деякі люди постійно очікують нападу ззовні. Звідси і витікає агресія як форма захисту від реальної чи задуманої загрози, причому цей захист стає постійною позицією індивіда [34, 203].

Найбільш небезпечна форма насильства — це насильницькі злочини, особливо вбивства, тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство, розбої, пограбування, побутові

злочини та злочини, що скоюються організованими групами [137].

Основні характерні риси осіб, що скоїли насильницькі злочини, — дефектність соціальної ідентифікації, емоційна тупість, імпульсивна агресивність. Особи, що винні у вбивствах, тілесних ушкодженнях, зґвалтуванні, хуліганських діях, відрізняються крайньою десоціалізованістю, стереотипізованістю асоціальних поведінкових навичок, в багатьох випадках страждають алкоголізмом. Для їхньої поведінки характерні крайній егоцентризм, бажання до швидкого задоволення спонтанно виниклих бажань, примітивізм та цинізм. У насиллі вони вбачають єдиний засіб вирішення конфліктів. Для цих осіб характерне широке використання засобів психологічного самозахисту — самовиправдання ними своєї антисоціальної поведінки, перекладання вини на потерпілого та зовнішні причини.

Негативні якості даної категорії злочинців формуються у вкрай негативних умовах мікросередовища, в умовах зниженого соціального контролю. Значні фактори формування цієї поведінки — емоційна деривація в дитинстві, відчуження від сім'ї та соціально-позитивних груп [16, 19, 77, 98, 168, 186]. З агресивною поведінкою корелюють такі негативні якості людини як підвищений рівень тривожності, підвищена самооцінка, злобність, егоцентризм, знижена толерантність (неспроможність переносити труднощі), аутизм (соціальна відчуженість), неспроможність до емоційного співчування (асінтонність).

Агресивність може бути предметно недиференційованою (злобність, конфліктність характеру) та вибірково-предметною (постійно направленою на визначені соціальні об'єкти — на підлеглих, окремих членів родини, на людей із визначеними особистими якостями).

В насильницьких злочинах часто проявляється жорстока агресивність — спричиняються тяжкі фізичні та психічні травми. Цей тип агресивної поведінки свідчить про глибоку особисту деформацію, про сформованість у особистості стійкої установки на агресивну поведінку, на постійну готовність індивіда наносити шкоду людям, про вкрай знижений соціальний

самоконтроль особистості. Вказані особисті дефекти у низці випадків посилюються алкоголізацією, перенесеними черепно-мозковими травмами, психічним захворюваннями. Поведінка цих осіб у конфліктних для них ситуаціях характеризується наступними особливостями: неспроможність індивіда стримати перше агресивне збудження, прогнозувати розвиток конфлікту та наслідки агресивних дій, неволодіння системою поведінкових прийомів [50, 202].

В корисливо-насильницьких злочинах агресивність часто використовується як засіб досягнення корисної мети. В цих випадках має місце так звана інструментальна агресія. В насильницьких же злочинах на першому плані постає ворожа агресивність — агресія, нанесення шкоди виступає як самоціль. Поняття продовження та жорстокості насилля тут залежать від злочинної цілі: принизити жертву, спричинити їй тяжкі страждання зі спонукань ревнощів, помсти, самоствердження та т. ін. У групових насильницьких злочинах агресія часто скоюється під впливом групового тиску, групових традицій [82].

В плані взаємодії злочинця з потерпілим насильницькі злочини можна розподілити на два різновиди: 1) жертва не має відношення до агресивності злочинця; 2) потерпілий спровокував конфліктну взаємодію зі злочинцем; агресивність злочинця виникла в ході розвитку міжособистісного конфлікту, гострого протиріччя актуалізованих інтересів, установок та цілей потерпілого й обвинуваченого, в результаті інтерактивного антагонізму.

Конфліктна взаємодія сторін починається із виникнення для них певної загрози (добробуту, особистої гідності, фізичної недоторканості та т. ін.). При цьому мобілізуються інтелектуальні, емоційно-вольові та фізичні ресурси протиборних сторін. Сторони виконують загрозливі, цілеблокуючі деструктивні дії, які порушують нормальне функціонування партнера. Виникає протиборство психічних структур конфліктуючих особистостей. Кожна сторона намагається зайняти стратегічно вигідну позицію, рефлексує можливу поведінку іншої сторони, здійснює запобіжні дії.

Неочікувано виникаючі конфлікти з агресивною кінцівкою частіше відповідають намаганням ситуативного домінування, заволодінню матеріальними цінностями, ситуацією асиметрії прав (коли в одного з тих, хто протидіє, є переважаюче право на певне благо), несумісністю рівнонаправлених дій. Можливі й прямі провокації з метою розрядження емоційної напруги, створення приводу для агресивного нападу. Будь-який виникаючий конфлікт має тенденцію до ескалації.

Злочинні дії випадкових злочинців — результат їх неадекватної реакції на виникаючі неочікувані гострі конфліктні ситуації. Їх злочинна поведінка пов'язана із несформованістю у них способів адекватного виходу з конфліктної ситуації. В багатьох випадках насильницькі злочини скоюються ними в силу так званих накопичених почуттів, таких як розрядження поступово накопичуваних конфліктів у сім'ї, в груповому оточенні. Ці злочини можуть бути пов'язані з афективним спалахом на тлі помсти, ревнощів, образи чи навіть із незначного приводу.

Стійкий тип насильницького злочинця відрізняється постійною агресивною направленістю, сформованістю стереотипу використання грубої сили, і для цього завжди знаходиться привід у зовнішньому середовищі.

Злісний тип насильницького злочинця відрізняється стереотипізованістю агресивної поведінки, стійкою направленістю даного індивіда на скоєння насильницьких діянь. Для злісних типів насильницьких злочинів агресивність — домінуючий спосіб їх самоствердження, а жорстокість діяння — їх самоціль. Цей тип поведінки знаходить стійке визнання в криміналізованому мікросередовищі. Втрачаючи залишки соціальної відповідальності, злісні насильницькі злочинці не зупиняються навіть перед убивством.

Дослідження показують, що важче за все виявити типи вбивць. Спонукання вбивць різноманітні: вбивства з хуліганських мотивів, користі та помсти, ревнощів і заздрощів, страху та гніву. Найнебезпечніші вбивці, що проявляють особливу жорстокість та цинізм, зазвичай скоюють вбивства при розбій-

ному нападі, актах помсти, в цілях позбавлення від ненависних осіб («злісні» вбивці).

Злісний вбивця — особливий психологічний тип злочинця. Цей тип злочинця відрізняється стійкою антисоціальною установкою, глибокою антисоціальною деформованістю особистості. Його вкрай примітивна життєва орієнтація, аморальність, переважання низинних потреб обумовлюють і вкрай примітивні способи дій. Це зазвичай особи, які були раніше засуджені, нересоціалізовані в місцях позбавлення волі та які не мають значного соціального статусу. Повсякденна їхня поведінка злочинна, асоціальна, здійснюється в умовах субкультури. Будь-який вплив зовні вони зустрічають як особисті напади, з ненавистю відносяться до «правильних», благополучних людей. Відчуваючи хронічну емоційно-психічну напругу, тривожність, вони готові до імпульсивних розряджень через самі незначні приводи.

Глибока антисоціальна деформація всієї структури особистості — така основна особливість злісного вбивці.

Психологічна особливість випадкового вбивці — дефекти його психічної саморегуляції. Спричинення смерті потерпілому є для нього трагічною випадковістю. Але по сутності ця «випадковість» не випадкова. В ній наявна неспроможність особистості соціально-адаптовано виходити з критичних, гострих конфліктних ситуацій. Як правило, такого роду вбивства скоюються на фоні довгого накопичення негативних емоцій, переносимих страждань. Не бачачи морально-позитивних та правомірних способів захисту, індивід приходить до крайнього засобу внаслідок нестерпимого відчаю, безвихідності свого положення, невіри в можливість правомірного виходу з життєвої колізії. При цьому, як правило, потерпілий довго та грубо порушує елементарні основи людських відносин, провокує скоєння злочину.

Окремі випадкові вбивства скоюються і раптово, в екстремальних ситуаціях, особливо в стані афекту (зляку, страху, жаху).

Ні в яких інших злочинах антилюдська направленість діяння не досягає такої гостроти, як при вбивстві. Нерідко вбивства